

УДК 94+902(=367:430) «06/08»: [39:314.1+911.6:39-042.3:321] DOI: 10.26661/swfh-2018-51-047

Етнокультурна структура слов'янського Полаб'я у VII–IX ст. і вплив порубіжжя на державотворчі процеси

Р.М. Вацеба

Львівський національний університет імені Івана Франка,
rvatseba@gmail.com

Ключові слова:

полабські слов'яни, ободрити, велети, гаволяни, білі серби, білі хорвати, суково-дзедзіцька культура, празько-корчацька культура, рання держава.

У статті здійснено спробу дослідження можливості впливу етнокультурних факторів на перебіг державотворчих процесів на землях полабських слов'ян у VIII–IX ст. З цією метою комплексно проаналізовано найбільш дискусійні аспекти етнокультурних процесів у Слов'янському Полаб'ї, виходячи зі співставлення писемних джерел з актуальним масивом археологічної інформації та результатами лінгвістичних досліджень запропоновано уточнену етнокультурну картину регіону, визначено первинні внутрішні frontiри і проаналізовано їх на предмет кореляції з осередками ранньої державності.

The 7th–9th century ethnocultural structure of Slavic Polabya & the influence of borderlands on state formation processes

R. Vatseba

Ivan Franko Lviv National University

Key words:

the Polabian Slavs, the Obotrites, the Veleti, the Hevelli, the White Serbs, the White Croats, the Sukow-Dziedzice culture, the Prague-Korchak culture, early state.

The article is an attempt to examine the possibility of ethnocultural factors influence on the course of state-formation process in the 8th–9th century Slavic Polabya. For this purpose, through comparison of written sources with current archaeological data and results of linguistic studies, the most contentious issues in ethnocultural processes on the lands of the Polabian Slavs were discussed and analyzed, the revised ethnic structure of the region was proposed, the primary cultural frontiers were revealed and considered in terms of correlation with the early statehood centers. The author comes to conclusion, the whole region was originally settled by three major groups of the Slavic people: the West Lechites in the North, the White Serbs in the South-West and, probably, the White Croats in present day Oberlausitz. The Northern part of the region, which included the Obotrites and the Veleti tribes was generally characterized by log cabin dwellings, predominant use of Sukow-type ware, higher percentage of pig bones and, partially (in case of the North Veleti), burials of the Alt-Köbelich type. On the other hand, the White Serbs and Croats shared similar types of animal husbandry (based on cattle farming and with significantly higher percentage of goat & sheep farming), house building (rectangular semi-subterranean & pit-houses) and ceramic production (the Prague-Korchak vessels). But the burial customs were different: the White Croats performed cremation burial in kurgan burial mounds while the White Serbs left flat-grave cemeteries with cremations in urns. In addition, two zones of interaction emerged in course of migration: one – in Havel basin, where the Veleti settlers met the people of the White Serbian descent, and second, the Lechite-Croatian, – in Niederlausitz. The author suggests, the appreciable ethnocultural diversity of the Middle and Lower Havel region with a major ethnocultural border passing across its territory could have a significant influence on the early state development of the Hevelli-Stodorani principality with its presumably military background and comparatively more centralized mode of government.

Сучасні студії з політичної та соціальної антропології первісних і стародавніх суспільств часто показують, що при первинних державотворчих процесах формування третього рівня управлінської влади, ототожнюваного у традиційній теорії соціальної еволюції з державною організацією [1, р. 801; 2, р. 168; 3, р. 136], було пов'язане з завоюванням чи підпорядкуванням одного складного вождівства іншим [1, р. 803; 4, р. 309, 311; 5, р. 12–13, 18–19]. В той же час, вторинне державотворення мало тенденцію до активізації на теренах, де рівень зовнішньої взаємодії: економічних зв'язків, але, не рідко, й військової загрози був більшим. Прикладом може тут слугувати Південна Скандинавія, де наприкінці Епохи вікінгів ієрархізація влади у ближчій до кордону з державами Каролінгів та Людольфінгів Ютландії проходила значно стрімкіше, ніж на теренах більш заможної і багатой на природні ресурси Скандії [3, р. 268, 174, 264]. Ці емпіричні висновки пояснюються, назагал, відносною стабільністю додержавного устрою за відсутності трансформуючої дії зовнішніх впливів. В умовах замкнутої системи до нівеляції політичного значення вождівських інституцій могла, практично, призвести лише поява писемної традиції і виникаюча з цього кодифікація звичаєвого права, як це сталося у частині полісів Стародавньої Греції [6, с. 103]. У дописемних суспільствах причин дестабілізації та трансформації вождівського устрою слід шукати у площині чинників, котрі мають зовнішній характер стосовно кожної окремо взятої політичної одиниці. За таких умов однією з важливих передумов творення ранньої держави могла бути наявність етнічного, культурного чи політичного пограниччя та зони взаємодії з населенням, що відрізнялося за походженням і культурою, структурою економіки чи рівнем політичного розвитку. При цьому у випадку ранньосередньовічного Полаб'я особливого значення, поряд з вивченням ролі контактів слов'ян з Франкською державою, саксами і норманами, набуває дослідження державотворчого впливу взаємодій між різними групами населення всередині слов'янського світу. У VII–VIII ст. ці взаємодії мали ще не стільки політичний, скільки міжетнічний та міжкультурний характер, що дозволяє розглядати етнічну структуру регіону як важливий чинник державотворення, обумовлюючи тим самим актуальність її дослідження з точки зору політичної антропології.

Верифікація запропонованої тези може бути здійснена шляхом співставлення ключових етнокультурних погранич ранньосередньовічного Слов'янського Полаб'я з локалізацією осередків, де наприкінці VIII – на початку IX ст. формували-

ся перші дружинні держави ієрархічного типу. В основу такого дослідження мають бути покладені відомості про етнокультурну структуру регіону у перші століття після його заселення слов'янами. У 1960-х – 1980-х рр. чимало уваги її вивченню присвятив німецький археолог Йоахім Герман [7; 8; 9], а в сучасній українській історіографії – Микола Рудь [10; 11]. З точки зору впливу на політичні процеси, щоправда, лише в контексті Північного Полаб'я, етнокультурні відносини розглядав Лотар Дралле [12, с. 62–65]. В контексті археологічних студій вагомий внесок у висвітлення окремих аспектів аналізованої тематики зробили Ганс-Юрген Брахман [13; 14], Вернер Кобленц, Антоній Пожезінський [15], Гелена Цолль-Адамікова [16], Владислав Лосінський [17], Софія Курнатовська [18], Марек Дулініч [19] та ін., у площині мовознавства – Арношт Мука [20], Тадеуш Мілевський [21], Тадеуш Лер-Сплавінський [22; 23], Ернст Ейхлер [24], Марія Єжова [25], Ганна Поповська-Таборська [26; 27; 28] і Гайнц Шустер-Шевц [29; 30; 31]. Наявні спроби цілісного дослідження етнічної картини ранньосередньовічного Полаб'я були, однак, здійснені на основі дещо застарілої й почасти вже переглянутої археологічної бази. Тож ця надзвичайно цікава сама по собі проблематика, в свою чергу, потребує нового комплексного дослідження, а наявність достатньої для цього, наразі ще не узагальненої джерельної бази, отриманої в ході археологічних робіт 1990-х – 2000-х рр., робить його можливим і надзвичайно актуальним.

Дане дослідження матиме за завдання висвітлити основні концепції етнокультурного розвитку регіону та проаналізувати їх на предмет відповідності результатам археологічних досліджень останніх десятиліть, вивчити територіальні відмінності мови та ключових аспектів матеріальної культури полабських слов'ян і розглянути первинну етнокультурну структуру регіону, як можливий фактор державотворення.

Позаяк слов'яни не були автохтонами Ельбо-Одерського межиріччя, етнокультурні поділи цього краю мають бути тісно пов'язаними з міграційними процесами. У 1960–1980-х рр. в середовищі східнонімецьких археологів сформувалися уявлення, відповідно до яких терени Полаб'я мали бути заселені слов'янами в ході кількох міграційних хвиль. На думку Йоахіма Германа, перші слов'янські поселенці Східної Гольштинії, Західної Мекленбургії і басейну р. Гаволи (представники т. зв. «групи суківського типу») походили зі східної частини Центральної Європи (району Середньої Вісли) і переселилися сюди наприкінці другої половини VI ст. [7, с. 79]. Приблизно в

цей же час в долині Середньої Ельби і р. Заале з'явилися представники групи празько-корчацького типу, котрі мігрували сюди зі східноєвропейської зони лісостепу, а Верхня і Нижня Лужиця мала бути заселеною т. зв. «групою торновського типу» з-над Верхньої Вісли і Верхнього Одеру [7, с. 79]. З північного кордону Карпат і Судетів мала б також походити «група фельдберзького типу», яку Й. Герман ототожнював з вільцями [7, с. 79–80; 8, с. 41, 72–73]. Наприкінці VI – на початку VII ст. до Ельбо-Заальського межиріччя, за його словами, переселилась ще одна племінна група («рюсенського типу» [9, с. 26; 10, с. 155]), що відкололася від сербо-хорватів і просувалася на північ, рятуючись від панування аварів чи влади Візантії [7, с. 80]. Шостою і останньою етнічною групою, на думку Й. Германа, були ободрити. Німецький археолог виводив їх з Дунайського регіону, а міграцію до Східної Гольштинії та Західної Мекленбургії знову ж пояснював порятунком від наступу аварів [7, с. 80; 18, с. 52–54].

У подібному руслі етнокультурні процеси в Ельбо-Заальському межиріччі та в долині Середньої Ельби розглядав і Ганс-Юрген Брахман, котрий виділяв тут «лейпцизьку» та «утцьку» групи. З сербами німецький дослідник ототожнював тільки першу, розташовану на півдні [13, с. 247, 249]. Рюсенські пам'ятки вважав її хронологічною фазою і відносив до найдавнішого слов'янського культурного горизонту в басейні Середньої Заале [13, с. 91; 18, с. 57]. Натомість ареал утцької групи – генетичного наступника празько-корчацьких пам'яток, на його думку, обмежувався лише долиною Середньої Ельби та північною частиною Ельбо-Заальського межиріччя [13, с. 27, 105–106; 18, с. 59].

Більших модифікацій ще у 1980-х рр. зазнали уявлення Й. Германа про заселення слов'янами Північного Полаб'я. Тезу про міграцію з Подунав'я ободритів заперечували Лех Лецієвич та Казимир Годловський [18, с. 54]. Позаяк в багатьох районах Полаб'я, зокрема, в басейні Середньої і Нижньої Гаволи та на північному заході (землі гаволян і ободритів), фельдберзька кераміка зустрічається лише в невеликих кількостях [32, с. 38; 9, с. 23; 33, с. 28, 180, 200], а на рівні масового вжитку суківську кераміку змінила генетично пов'язана з нею менкендорфська¹ [12, с. 48; 34,

с. 123], Герард Лябуда [35, с. 13], Лотар Дралле [34, с. 123] і Микола Рудь [11, с. 49] небезпідставно ототожнили ободритів вже з представниками першої хвилі слов'янських мігрантів – носіями кераміки типу Суков.

Окреслену вище концепцію ранніх етапів етнокультурного розвитку Слов'янського Полаб'я суттєво підважили результати дендрохронологічних досліджень останніх десятиліть. Серії дендродат з городищ торновського типу, отримані в ході масштабних археологічних робіт, які проводились на теренах Нижньої Лужиці з 1992 р. (загалом досліджено 35 об'єктів, що складає 90% від усіх слов'янських городищ регіону; у 26-ти випадках отримано дендродати [36, с. 22]), виразно засвідчили, що їхнє спорудження розпочалося не раніше останньої чверті IX ст. і тривало до початку 60-х рр. X ст. [37, с. 28–30]. Основну масу керамічних комплексів з цих об'єктів складає гончарний посуд т. зв. торновського типу: горщикоподібний, добре вираженої біконічної форми, з найбільшим розширенням посередині і рівномірно розміщеними вище глибокими жолобками та орнаментом у вигляді смуг, прямих і хвилястих ліній [10, с. 156; 19, с. 54; 8, с. 46]. Відтак загальноприйнятим стало датування його появи кінцем IX ст., а апогею поширення – X ст. [19, с. 54], що виключає можливість кореляції торновської кераміки з тим чи іншим етнічним масивом [38, с. 404]. При цьому на наявність давнішого горизонту, пов'язаного з празькою культурною провінцією, на землях, де пізніше з'являються торновські пам'ятки (в тому числі й на поселенні Торнов-Лютенберг) вже раніше звертали увагу Міхал Парчевський, Антоній Пожезіньський [15, с. 214], Гжегож Доманський [39, с. 85] та Марек Дулініч [19, с. 54].

Подібних змін зазнала й хронологія кераміки типу Фельдберг – обточених на гончарному колі, що повільно оберталося, добре обпечених, багато орнаментованих гребінчастим візерунком посудин, серед яких часто траплялися невисокі широкогорлі горщики з випуклими боками і звуженою нижньою частиною [11, с. 49; 19, с. 52; 40, с. 200; 33, с. 30–39]. Колись початки її використання відносили до VII [15, с. 212] або ж, навіть, VI ст. [41, с. 227], сьогодні – до другої половини VIII, можливо, кінця VIII – початку IX ст. [19, с. 211–212. 33, с. 149–151, 202]. На думку Себастьяна Братхера, поява у Північному Полаб'ї цього типу керамічних виробів була пов'язана з особливою культурною ситуацією, що склалася у Балтійському регіоні у другій половині VIII – першій половині IX ст. і характеризувалася існуванням стимулюючих каролінзьких імпульсів та тісних зв'язків між

¹ Ліпний, хоч вже частково обточений і багато оздоблений посуд, що, однак, вирізнявся низьким технічним стандартом, слабким обпаленням і грубозернистою домішкою, яка часто розриває стінки посудини. За В. Лосінським, початки його використання сягають другої половини VIII ст., однак, період домінування відноситься до IX – першої половини X ст. [19, с. 53–54].

слов'янами, Скандинавією і Західною Європою [33, s. 205; 19, s. 52–53]. Порівняно пізню хронологію фельдберзьких пам'яток підтвердили й останні дослідження на городищі у Глінке біля Нойбранденбургу (2005 р.) У керамічному комплексі тут виразно домінує посуд типу Фельдберг (71%), а більшість з-поміж 50-ти отриманих дендродат припадають лише на період між 870-м і 880-м рр. [42, р. 206]. Перенесення міграції велетів навіть на другу половину VIII ст. суперечило б тексту Метських анналів, які містять згадку про контакти велетського князя Драговіта з Карлом Мартелом (714–741 рр.) [43, р. 78; 44, s. 19]. А отже, велети, як і ободрити, первинно, впродовж тривалого часу мали користуватися ліпним посудом типу Суков. З огляду на це справедливими виглядають погляди М. Парчевського та М. Дулінча, котрі вважали методично помилковим трактування окремих груп чи стилів кераміки, а, зокрема, типу Суков, типу Фельдберг і типу Менкендорф, як індикаторів різних груп слов'янських поселенців [19, s. 50]. Зміна одного типу керамічної продукції іншими в даному випадку була пов'язана не з приходом нових етнічних масивів, а з трансформацією способу життя та суспільної організації місцевого населення [19, s. 214. 33, s. 207].

Попереднє твердження може бути екстрапольоване й на уявлення про етнічні еквіваленти пам'яток празько-корчацького та рюсенського типу. Наразі на перешкоді більш докладному дослідженню цього питання стоїть нестача дендродат з Ельбо-Заальського межиріччя [19, s. 35]. І все ж, навіть тепер пропоноване Й. Германом і Г.-Ю. Брахманом датування гончарного посуду рюсенського типу на VII століття [9, s. 26; 7, s. 80; 13, s. 249; 11, s. 48] викликає певний сумнів, адже на решті території Полаб'я керамічна продукція аналогічного рівня якості з'явилася не раніше другої половини VIII ст. (як зазначав М. Дулінч, посуд з комплексів VII і першої половини VIII ст. – тільки ліпний) [19, s. 94]. Приблизно тоді ж (друга половина VIII ст.) аналізовані Паулем Ґріммом записи франкських анналістів вперше засвідчують в Ельбо-Заальському межиріччі городища [19, s. 183], існування яких розглядалось, як ще одна відмінність матеріальної культури рюсенської «групи» від празько-корчацької [11, s. 48]. Якщо взяти до уваги тезу Г.-Ю. Брахмана про приналежність рюсенської кераміки до найдавнішого слов'янського культурного горизонту в басейні Середньої Заале [13, s. 91; 18, s. 57], то це дозволяє припустити, що відсутність тут горизонтів з ліпною керамікою є результатом пізнішого приходу на ці землі слов'янських поселенців. Між тим, перша згадка про по-

лабських сербів і їхнього князя Дєрвана у «Хроніці Фредегара» відноситься ще до 630-го р. [45, р. 155]. Отже, сербами, скоріш за все, мали бути вже носії кераміки празько-корчацького типу [46, s. 2; 47, s. 105; 11, s. 48].

У світлі запропонованого вище аналізу історіографії очевидною стає потреба нового розгляду етнокультурної структури Слов'янського Полаб'я, базованого вже не стільки на вивченні типологічних відмінностей керамічних комплексів, скільки на співставленні територіальних поділів регіону за окремими (зокрема, більш інертними) диференціюючими аспектами матеріальної культури та мовними особливостями.

Як етнічні індикатори достатньо показовими є сфери поховальної обрядовості та житлового будівництва, де модифікації робилися відносно повільно [14, р. 100]. Виходячи з особливостей поховального обряду територію Полаб'я у перші століття після приходу сюди слов'ян прийнято поділяти на 3 зони². Поховальні пам'ятки зони «А», що охоплює Північне Полаб'я, а також, сусідні Помор'я і Великопольщу, впродовж тривалого часу залишалися майже невідомими [17, s. 473]. Лише наприкінці XX ст. німецькі археологи відкрили тут численні могильники, відомі на сьогодні, як поховання типу Альт-Кьобеліх [17, s. 473–474]. Характерною рисою цих пам'яток вважається наявність великих чотирикутних чи овальних ям, що за своєю формою і розміром дуже нагадують об'єкти з відкритих поселень (сліди напівземлянкових жител). Всередині ям знаходять нечисленні, безладно розміщені перепалені людські кістки, нерідко – разом зі скелетними похованнями: дитячими черепами, складеними на дні [17, s. 475; 19, s. 204]. Аналогічні об'єкти невдовзі були виявлені у Західному Помор'ї, басейні р. Варти і р. Вісли [48, р. 128]. Більшість з них датується IX–XI, рідше – XII ст., хоч, на думку В. Лосінського, принаймні, на території розселення північновелетських племен хронологія цих пам'яток сягає вглиб VIII ст. [17, s. 476]. Більш давньою формою поховального обряду на теренах зони «А» могли бути ямні (чи урнові з суківським посудом) кремаційні поховання [19, s. 201, 205], що зустрічаються згодом на цвинтарях поруч з синхронними їм могильниками типу Альт-Кьобеліх [17, s. 475]. Зона «В» (долина Середньої Ельби, Ельбо-Заальське межиріччя, частково – басейн Середньої Гаволи) характеризу-

² Четвертою (зона «Г») можна вважати околиці норманських емпоріїв у Ґрос-Штрюмкендорфі (Рерик), Ральсвіку і Мензліні-Ґьорке, які вирізнялися більшим різноманіттям типів поховань та багатшим супровідним інвентарем [19, s. 202–203; 14, р. 97].

валася домінуванням плоских урнових могил [8, s. 57–58; 11, с. 48; 16, гус. 56–58; 19, s. 199; 49, s. 57, 257] в той час, як для населення Верхньої і, частково, Нижньої Лужиці (зона «С») були властивими курганні кремаційні поховання [16, гус. 58; 49, s. 261].

Щодо житлового будівництва, то не враховуючи наземних стовпових будівель, що нерідко зводилися на північнополабських та нижньолужицьких городищах починаючи від другої половини IX ст. і можуть розглядатися, як запозичення з заходу [37, s. 26; 50, s. 61], на усій території Полаб'я у ранньослов'янський період зустрічаються лише два основні типи житлових споруд. У південній частині регіону, а також, частково, в басейні Середньої Гаволи [15, s. 213] поширеними були порівняно невеликі квадратні напівземлянки, рідше – землянки, площею до 16 м² [51, s. 155; 40, с. 200]. Натомість на півночі та у Нижній Лужиці переважали наземні житла зрубної і каркасно-глинобитної конструкції [50, s. 60; 52, s. 130], які, здебільшого, залишали по собі слід у вигляді ям овальної чи прямокутної форми [15, s. 213; 51, s. 154].

Поділ Полаб'я на етнокультурні зони добре простежується також за структурою тваринництва. Аналіз остеологічного матеріалу з поселень ободритів і велетів засвідчує домінування тут свинарства, роль якого у ранньослов'янський період поступово зростала за рахунок падіння частки великої рогатої худоби [7, с. 79; 53, s. 82]. Свиня була головною свійською твариною і на землях Нижньої Лужиці (лужичани) [53, s. 82]. Натомість мешканці Ельбо-Заальського межиріччя та Верхньої Лужиці (мільчани) з моменту заселення Південного Полаб'я і до початку X ст. вирощували, здебільшого, велику рогату худобу [7, с. 79]. Помітне місце у їхньому господарстві займали також вівці і кози, а частка свинарства була значно меншою [53, s. 82].

Лінгвістичні дослідження засвідчили поділ досліджуваного регіону на дві великі мовні зони: північну (західнолехітську) та південну (т. зв. «серболужицьку») [26, s. 55; 54, s. 89]. Спроби внутрішнього районування першої з них сягають міжвоєнних років, коли Тадеуш Мілевський виділив тут 7 окремих діалектів: полаб'янський³, «брежанський»⁴, дошанський, «лютицький» (редарі,

мориці, «лінони» і варни), ободритський (вагри, ободрити і хижани по р. Рекницю і р. Треболу), південно-західно руянський та північно-східно руянський (частини о. Рюген) [21, s. 130–131]. Тадеуш Лер-Сплавінський на північному сході виокремлював також велетську діалектну групу [22, s. 20; 23, s. 119] (говірки черезп'ян, толенсів, річан і укрян, які Т. Мілевський вважав ще чисто поморськими [21, s. 130]). Розглядаючи перелічені діалекти у більш широкому контексті, Т. Мілевський прийшов до висновку про особливу спорідненість ободритського і двох руянських з поморськими (усі чотири лінгвіст об'єднав у т. зв. поморську діалектну групу), а «брежанського» (лінони) – з мовою залабських древ'ян (древ'янська група) [21, s. 134]. «Лютицький» і «полаб'янський» були виділені у лютицьку діалектну групу [21, s. 134]. Внутрішні відмінності між діалектами перших двох груп мали сформуватися в X ст., між древ'янським і «брежанським» діалектами – лише в XII ст. [21, s. 134]. При цьому Т. Лер-Сплавінський звертав увагу на подібність діалектів древ'янської групи (древ'янського і «брежанського») до говірки дошан, ареал якої поширював на землі лісичів і далі на південь, до околиць Магдебургу та межі «серболужицької» діалектної зони [22, s. 23] (тобто, на землі моричан [8, s. 35–36; 59, с. 116; 60, s. 52; 58, s. 217] і замчичів-сємчичів [61, s. 70; 57, s. 711; 62, s. 194; 59, с. 116]). Таким чином, у досліджуваний період терени Північного Полаб'я мали б бути поділені лише на 3 ареали названих вище діалектних груп.

Щодо південної діалектної зони, то загальноприйнятим є виокремлення у її східній частині нижньолужицької та верхньолужицької мов⁵. На початку XX ст. Арношт Мука спробував екстраполювати верхньолужицько-нижньолужицький мовний кордон далі на захід, на терени Ельбо-Заальського межиріччя [20, s. 558–559; 23, s. 127–129; 26, s. 66]. Це дозволило розглядати в межах південної діалектної зони два мовні масиви: північний, що окрім Нижньої Лужиці мав би охоплювати також долину Середньої Ельби (Сербище, землі нижичів) і межиріччя Нижньої Мульди – Нижньої Заале (землі житичів, коле-

3 У версії польського лінгвіста – полаби і смолінці [21, s. 130], однак, виходячи з сучасних уявлень про локалізацію полабів [8, s. 19; 55, s. 504; 40, с. 206], до ареалу цього діалекту мала входити лише південна частина їхніх земель. Терени на північ від Ратцебурзького озера – ареал ободритського діалекту [21, s. 144–145].

4Т. Мілевський розміщував брежан між Нижньою Ельдою і Нижньою Степеніц [21, s. 144–145]. На сьогодні загальноприйнятою є локалізація на цих теренах племені лінонів [56,

s. 53; 57, s. 713; 58, s. 216; 8, s. 21]. Тому, тут і далі під поняттям «брежанського діалекту», слід розуміти мову лінонів.

5 На лінгвovизначальний характер відмінностей між сучасними верхньолужицькими та нижньолужицькими говірками у різний час звертали увагу Т. Лер-Сплавінський [23, s. 117], З. Штібер, О. Трубачов, Д. Римська, Е. Сятковська і Г. Шустер-Шевц [28, s. 168]. Мова нижньолужичан має чимало спільних рис з лехітськими діалектами [23, s. 125–126], мова верхньолужичан – більш подібна до чеської, словацької чи української [63, с. 35, 36; 30, s. 285; 31, s. 87–90].

дичів, сермунтів, нудичів), та південний – Верхня Лужиця, землі далеминців, нижан, худичів та низки дрібніших племен з-над правого берегу Верхньої Заале, Білого Ельстеру, Плейсе та Звікау Мульди [23, s. 128–129]. Нерозв'язаним натомисть залишалося питання мовної приналежності гаволян, плонян і спрев'ян (останніх Т. Лер-Сплавінський пов'язував з «серболужицькою» діалектною зоною [23, s. 128]), позаяк топонімічний матеріал з цих теренів ще не був опрацьований [26, s. 56–57, 54, s. 90].

Згадані дослідники, однак, *de facto*, повною мірою диспонували лише досі живими мовами нащадків мільчан та лужичан, а також, зниклою у XVIII ст. говіркою залабських древ'ян [23, s. 122]. Мову усіх інших народів Слов'янського Полаб'я доводилося реконструювати, переважно, лише на основі слов'янської топоніміки, а також, окремих антропонімів, гідронімів та етронімів, зафіксованих у середньовічних німецьких джерелах. Відтак комплексне і більш докладне опрацювання джерел цього ж типу у повоєнний період дозволило суттєво скоригувати давніші концепції.

Висновки Марії Єжової, зокрема, спростували попередні уявлення про наявність чітких діалектних поділів всередині північної (західнолехітської) діалектної зони. За її словами, слов'янські говірки межиріччя Нижнього Одеру і Ельби нічим істотним не відрізнялися, а окреслені Т. Мілевським ізофони не витримують конфронтації з повним матеріалом⁶ [25, s. 105]. Опрацювання берлінськими ономастами Максом Батхе, Рейнгардом Фішером і Герхардом Шлімпертом слов'янського лінгвістичного матеріалу з околиць сучасного Берліну, водночас, уможливило більш точне окреслення західнолехітсько-«серболужицького» мовного кордону. Межа, як зазначає Ганна Поповська-Таборська, проходила південними районами Бранденбурзької єпархії, а терени над Нижньою Спревою та на схід і захід від сучасного Берліну (землі спрев'ян і, частково, гаволян) мали вже виразний лехітський характер [27, s. 98]. Ситуація з мовною приналежністю гаволян залишається, щоправда, менш однозначною. Рейнгольд Траутман, наприклад, простежив тісні лінгвістичні зв'язки цього племені з сербами, а Вольфганг Фрітце навіть припустив, що гаволяни могли спершу належати до сербського мовного масиву і лише згодом бути поступово лінгвістично інтегровани-

ми до полабо-поморської діалектної спільності через свій довготривалий зв'язок з вільцями [64, s. 24–25].

Ще більш цікаві висновки були отримані з Південного Полаб'я. Сумніви щодо правильності пропонуваного А. Мукою поділу Ельбо-Заальського межиріччя на північну (старо-нижньолужицьку) і південну (старо-верхньолужицьку) частини вже раніше висловлював Т. Лер-Сплавінський [23, s. 129]. Проведений Ернстом Ейхлером системний аналіз усього лінгвістичного матеріалу з цих теренів не лише підтвердив міркування польського мовознавця, але й виявив існування суттєвих мовних відмінностей між Ельбо-Заальським межиріччям і обидвома лужицькими діалектами, що дозволило в подальшому говорити про окремі західне («Westflügel») і східне («Ostflügel») мовне крило в межах південної діалектної зони. До першого Е. Ейхлер відніс Ельбо-Заальське межиріччя, до другого – Верхню і Нижню Лужицю [24, s. 268; 65, s. 113]. Попри пізнішу критику з боку Г. Шустера-Шевца [65, s. 113. 29, с. 47–48], запропоноване Е. Ейхлером лінгвістичне районування Південного Полаб'я добре накладається на різниці в поховальній обрядовості.

Співставлення змальованих вище поділів за археологічними та лінгвістичними ознаками, в першу чергу, вказує на існування у Північному Полаб'ї відносно гомогенної етнокультурної області, мешканці якої спілкувалися західнолехітськими говірками, зводили наземні житла зрубної чи каркасно-глинобитної конструкції, споживали порівняно велику кількість свинини, користувалися, здебільшого, ліпною керамікою суківського типу (згодом – менкендорфської) і після кремації ховали попіл померлих у плоских могилах, від VIII–IX ст., принаймні, північні велети – у похованнях типу Альт-Кьобеліх. Для Південного Полаб'я, назагал, були властиві квадратні напівземлянки, празько-корчацький посуд і домінування у структурі тваринництва великої рогатої худоби при порівняно більшій частці вівчарства і козівництва. Натомість співпадіння межі південнополабського західного і східного мовного крила з кордоном між ареалами плоских урнових (=«Westflügel») та курганных (=«Ostflügel») поховань вимагає більш докладного розгляду на предмет наявності етнічних еквівалентів.

Насамперед варто зазначити, що північно-західне крило зони домінації курганных кремаційних поховань охоплювало також суміжні з Верхньою Лужицею південну частину Сілезії та Північно-Східну Богемію [16, s. 222, рис. 57–58; 49, s. 261], тобто терени, де Любор Нідерле [66,

6 На основі документів, поміщених у кодексі «Meklenburgisches Urkundenbuch», та праць Р. Траутмана дослідниця опрацьовувала доволі репрезентативний масив лінгвістичних джерел: 1800 виразів і кільканадцять тисяч записів VIII–XIV ст., з яких 75% становили топоніми, 10% – гідроніми і 15% – антропоніми [25, s. 13].

s. 193–195], Любомир Гавлік [67, s. 79], Душан Тржештик, Славомір Мозьдзьох [68, s. 61, 62; 69, s. 55], Леонтій Войтович [70, с. 23; 71, с. 109], Кшиштоф Фокт [72, s. 140] та низка ін. дослідників локалізують білих хорватів. Спільність поховального обряду у перші століття після слов'янських міграцій доповнюють первинні мовні зв'язки між населенням Верхньої Лужиці і Північно-Східної Богемії. Для сучасних північно-східних чеських діалектів властива, зокрема, поява білабіального, а також деякі інші риси, що нагадують лужицькі [29, с. 40; 30, s. 283]. Міркуючи над причинами цього явища Гайнц Шустер-Шевц висунув припущення, що предки мільчан та лужичан мігрували до Лужиць саме з північно-східної Богемії, на що додатково вказують давньолужицькі топоніми з південних передгір'їв Лужицьких гір [29, с. 40].

З іншого боку, зона плоских кремаційних могил з урнами прязько-корчацького типу може бути доволі однозначно ідентифікована з сербами [8, s. 63, 69; 46, s. 2; 47, с. 105]. Під 782 р. «Аннали Ейнгарда» містять згадку, що землі сербів «лежали між Ельбою і Заале» [73, р. 61]. Аналогічна інформація зустрічається у «Діяннях архієпископів Гамбурзької церкви» Адама Бременського (друга половина XI ст.) [74, р. 81]. Тим часом Константину Багрянородному було відомо, що з білими сербами «межує Франгія, а також Велика Хорватія, нехрещена, що також має назву «Білої»» [75, р. 152–153; 76, с. 141]. Наприкінці VIII – на початку X ст. кордон між Франкською державою (з 843 р. Східно-Франкським королівством) і слов'янськими князівствами проходив саме по річці Заале [77, s. 170; 78, р. 50], тож слова візантійського імператора про «межування» білих сербів з «Франгією»⁷ не залишають сумніву, що мова йшла саме про сербів з Ельбо-Заальського межиріччя.

З точки зору дослідження етнічних розмежувань у Південному Полаб'ї надзвичайно цінними є свідчення «Орозія короля Альфреда». Створений у 890-х рр. в межах англо-саксонської історико-географічної традиції опис Центральної та Північної Європи, яким при перекладі «Історії проти язичників» Павла Орозія була доповнена пізньоантична картина світу [67, s. 53–54; 79, s. 51, 56–59] подає вказівки на взаємне розташування племен і народів за сторонами горизонту: „...be eastan Dalamentsan sindon Horigti [horithi]. be norþan Dalamentsan sindon Surpe; be westan him Sysyle. Be norþan Horoti [horiti] is

Mægþa land...» (...на схід від далеминців є хорвати. на північ від далеминців є серби; на захід від них – сусулі. На північ від хорватів є країна Меґда...) [80, р. 16; 79, s. 58.]. Далеминці неодноразово потрапляли до франкських джерел IX ст. [81, р. 307–308; 82, р. 47; 83, с. 51] і врешті були достатньо точно злокалізовані Тітмаром Мерзебурзьким «ab Albi usque in Caminizi fluvium» (від Ельби до річки Кемніц) [85, р. 6].

Локалізація сербів, сусулів і хорватів подана відносно земель далеминців. Вірогідно там, як і в Тюрингії чи Саксонії, сходилося кілька важливих шляхів сполучення. Один з них, скоріш за все, вів вниз за течією Середньої Ельби, де найближчим сусідом далеминців було сербське «плем'я» нижичів [57, s. 719; 59, с. 112; 86, s. 9]. Джерела IX ст. нічого про нього не повідомляють (етнонім відомий лише за пізнішими документами [57, s. 719–720]) тож, очевидно, нижичі розглядалися, як складова поняття «сербів» навіть у його найвужчому сенсі. Існування іншого шляху, що вів у західному напрямку, доводить аналіз повідомлень «Хроніки Муассака» за 805–806 рр. У 805 р. франко-саксонське військо, прямуючи до краю далеминців, рухалося на Гверенафельд («...super Hwerenofelda et Demelchion...») [81, р. 307]. Наступного року джерело знову згадує Гверенафельд. Йдучи туди, Карл Юний спрямував частину батькової армії через р. Заале. А коли загинув сербський князь Милодух, франки повернулися до Ельби («...remeavit Albiam...») [81, р. 308]. Місце переправи через р. Заале знаходилось, ймовірно, поблизу сучасного м. Галле, котре, як вважається, було закладене саме в ході кампанії 806 р. [77, s. 170; 86, s. 18]. З контексту «Хроніки Муассака» зрозуміло, що місцевість Гверенафельд була розташована на певній відстані від Середньої Ельби. Загалом це вказує на існування сухопутної дороги між Галле та далеминцями, що вела через Гверенафельд і проходила, очевидно, землями сусулів (в історіографії сіуслів-сусулів прийнято локалізувати на Середній Мульді [87, s. 34; 60, s. 69–70]). У формі «Siusli» назву цього народу у другій половині IX ст. згадують Фульдські аннали [82, р. 67]. Тож інформатори Альфреда Великого мали підстави вважати їх чимось окремим від сербів. Результати досліджень Е. Ейхлера [24, s. 268] та Й. Германа [8, s. 57–58, 74] дозволяють припускати, що в етнокультурному відношенні далеминці-гломачі і сіусли-сусулі були близькими до слов'янського населення, котре проживало далі на захід та північний захід і на підставі повідомлення «Анналів Ейнгарда» [73, р. 61] однозначно ідентифікується з сербами

⁷ Під цим поняттям слід розуміти саме Східно-Франкське королівство, бо у XXX розділі «великим королем Франгії» названо Оттона [75, р. 142–143].

[65, s. 112–113]. З візантійської перспективи, далеминці і сіусли цілком могли виглядати частиною загального масиву білих сербів.

На схід від далеминців в «Орозії короля Альфреда» злокалізовано хорватів. Поширеною є думка, що тут йшлося про хорватів з Північно-Східної Богемії [88, с. 98; 89, с. 48]. Однак найближча комунікаційна артерія, що поєднувала далеминців з цими теренами, вела, швидше за все, вверх за течією р. Ельби, тобто, через землі сербських лемузів та пшов'ян [90, s. 63]. І малоймовірно, щоб її вважали шляхом на схід, а не на південь. Можна погодитись з Кшиштофом Фоктом, що слова «на схід від далеминців» [80, р. 16] вказували на землі з північного боку Рудних гір і Судетів, розташовані на дорозі, що не вимагала перетину цих гірських пасм [72, s. 142]. Південне Полаб'я віддавна поєднував з Сілезією важливий торговий шлях, відомий пізніше, як т. зв. «Hohe Straße» [68, s. 59; 91, s. 94]. Однак Верхня Сілезія, де пропонує локалізувати хорватів «Орозія короля Альфреда» К. Фокт, як і терени між Верхньою Ельбою і витокami Одеру, на відміну від сербів і сусулів, з землями далеминців не межували⁸. Натомість безпосередніми сусідами далеминців на сході були предки сучасних мешканців Верхньої Лужиці – ранньосередньовічні мільчани.

Дещо складнішим залишається питання етногенезу слов'янського населення Нижньої Лужиці. Помічені тут Марекон Дулінічем риси празької культурної провінції на ранньому етапі її заселення слов'янами [19, s. 54], як і наявність (хоч і не домінування) курганних поховань [17, s. 477–478; 16, рус. 57–58; 49, s. 261] можуть свідчити про присутність хорватів, а зауважена Тадеушем Лер-Сплавінським та Ганною Поповською-Таборською близькість нижньолужицької мови з польською [23, s. 125–126; 28, s. 173] – про переселення сюди лехитів, котре супроводжувалося появою біритуальних цвинтарів з похованнями типу Альт-Кьобеліх [17, s. 477–478], поширенням наземних жител зрубної конструкції [52, s. 130; 50, s. 60] та переважанням свинарства у структурі тваринництва [53, s. 82].

Отже, в основі етнокультурної структури Слов'янського Полаб'я лежав первинний поділ регіону на 3 частини: західнолехітську – на півночі, сербську – на південному заході (Ельбо-Заальське межиріччя і долина Середньої Ельби) та, вочевидь, хорватську – на південному сході

(Верхня Лужиця). Етнокультурний кордон між двома останніми проходив вздовж лінії р. Пульсниця → нижня течія р. Чорний Ельстер, що визначала східну межу ареалу розселення далеминців [58, s. 203; 92, с. 18]. Натомість сербо-лехітське (басейн р. Гаволи, межиріччя Нижньої Гаволи і Середньої Ельби) та хорват-лехітське (Нижня Лужиця) пограниччя були, скоріше, зонами активної взаємодії, навколо яких сформувалися згодом племена гаволян-стодорян та лужичан.

Особливо цікавими з точки зору дослідження впливу міжетнічної та міжкультурної взаємодії на державотворчі процеси є терени над Середньою і Нижньою Гаволою. Археологічні пам'ятки, за словами Антонія Пожезінського, виявляють присутність тут двох різних типів ранньослов'янської матеріальної культури (як впливає зі сказаного вище, – сербського і західнолехітського), які, однак, складно розмежувати територіально [15, s. 213]. Попри незаперечні етнологістичні зв'язки частини тутешнього населення з сербами [64, s. 24–25], «Орозій короля Альфреда» розглядає гаволян, як велетів («Wilde, þe mon Hæfeldan hætt») [80, р. 16], що може вказувати на політичне домінування у регіоні еліт західнолехітського походження. З іншого боку, згадка у пізнішому переліку провінцій Гавельберзької єпархії [93] одного з найдавніших сербських етно-політонімів нелетичі [65, s. 125–126] (в Ельбо-Заальському межиріччі «плем'я» з аналогічною назвою зустрічається у трьох різних локаціях [94, s. 69]), як і етонімів замчичі-семчичі та лісичі, які мають типовий для Ельбо-Заальського межиріччя патронімічний характер, свідчить про те, що на момент проникнення велетів у західну частину басейну р. Гаволи місцеві сербські поселенці мали вже власну політичну організацію, яка лише згодом була поглинута гаволяно-стодорянським князівством. При цьому територіальне взаємопроникнення сербського і велетського поселенських ареалів мало бути достатньо глибоким, бо згаданих вище нелетичів джерело локалізує на околицях Гавельберга [93], в той час, як етонім північновелетських мориців – моричан («Morizzi») з-над озера Мюриц [57, s. 711; 59, с. 116; 95, s. 161; 62, s. 191–193; 96, s. 10; 8, s. 25–26] у формі «Morizani / Moraciani» [83, с. 50; 97] зустрічається над Середньою Ельбою, навпроти Магдебургу [95, s. 159; 8, s. 35–36; 59, с. 116; 60, s. 52; 58, s. 217].

На нашу думку, окреслені етнокультурні обставини формування Гаволянського князівства могли вплинути на характер його політичного устрою, що вирізнявся в подальшому виразними

⁸ Це, зрозуміло, не виключає, самої приналежності населення Північно-Східної Богемії і південної частини Сілезії до Horigti / horithi «Орозія короля Альфреда». Навпаки, вважаємо таку приналежність дуже вірогідною.

ранньодержавними тенденціями [98, с. 10–11]. Саме на землях гаволян Єжи Налєпа [99, с. 221; 61], Герберт Людат [100, с. 15], Лотар Дралле [12, с. 95], Адам Турашевич [101, с. 44], Лех Лецієвич [90, с. 99], Володимир Ронін і Борис Флоря [102, с. 117–118] локалізували ядро князівства Драговіта. Пізніше тут з'являється мережа малих перстеноподібних городищ [19, с. 254, 258–259, 263, 264, 266, 271; 103, р. 33, 39, 73–74], контроль над якою створював умови для функціонування більш ієрархізованої політичної системи. А на по-

чатку X ст. місцеві князі уклали династичний союз з чеськими Пржемысловичами [104, с. 42–43]. Зрештою, ключем до цілковитого підкорення гаволян-стодорян Оттоном I у 939 р. стала домовленість з взятим раніше у полон князем Тугумиром [84, р. 85]. Прикметно, що іншим осередком ранньої державності у Слов'янському Полаб'ї VIII–IX ст. були землі західних ободритів – вагрів [42, р. 214], розташовані поблизу саксонського і данського пограниччя.

Джерела та література

1. Currie T. Rise and fall of political complexity in island South-East Asia and the Pacific / Thomas E. Currie, Simon J. Greenhill, Russell D. Gray, Toshikazu Hasegawa, Ruth Mace // *Nature*. – Vol. 467. – 2010. – P. 801–804.
2. Turchin P. Evolution of Complex Hierarchical Societies / Peter Turchin, Sergey Gavrillets // *Social Evolution & History*. – Vol. 8. – 2009. – №2. – P. 167–198.
3. Thurston T. Landscapes of Power, Landscapes of Conflict: State Formation in the South Scandinavian Iron Age / Tina L. Thurston. – New York: Springer Scientific, 2001. – 326 p.
4. Wright H. Early state dynamics as political experiment / Henry T. Wright // *Journal of Anthropological Research*. – Vol. 62. – 2006. – №3. – P. 305–319.
5. Spencer Ch. On the Tempo and Mode of State Formation: Neoevolutionism Reconsidered / Charles S. Spencer // *Journal of Anthropological Archaeology*. – Vol. 9. – 1990. – №1. – P. 1–30.
6. Ставнюк В. Становлення афінського поліса / Віктор Ставнюк. – Київ: «Аквілон Плюс», 2005. – 216 с.
7. Херрман Й. Общество у германских и славянских племен и народностей между Рейном и Одером в VI–XI вв. / Й. Херрман // *Вопросы истории*. – 1987. – № 9. – С. 68–85.
8. Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder/Neisse und Elbe: Studien auf der Grundlage archäologischen Materials / Joachim Herrmann. – Berlin: Akademie-Verlag, 1968. – 374 s.
9. Herrmann J. Einwanderung und Herkunft der Stammesgruppen / Joachim Herrmann // *Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. Bis 12. Jahrhundert* / hrsg. J. Herrmann. – Berlin: Akademie-Verlag, 1985. – S. 21–33.
10. Рудь М. Заселення слов'янами Полаб'я та їх етнокультурний розвиток у VI–VIII ст. / Микола Рудь // *Історичний журнал*. – 2010. – № 1–3. – С. 154–161.
11. Рудь М. Етнополітичні процеси у Полаб'ї у VI–VIII ст. / М. О. Рудь // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія*. – 2011. – Вип. 106. – С. 48–51.
12. Dralle L. Slaven an Havel und Spree: Studien zur Geschichte des hevellisch-wilzischen Fürstentums (6. bis 10. Jahrhundert) / Lothar Dralle. – Berlin: Duncker & Humblot, 1981 – 336 s.
13. Brachmann H. Slawische Stämme an Elbe und Saale: zu ihrer Geschichte und Kultur im 6. bis 10. Jh., auf Grund archäologischer Quellen / Hansjürgen Brachmann. – Berlin: Akademie-Verlag, 1978. – 315 s.
14. Brachmann H.-J. Research into the Early History of the Slav Populations in the Territory of the German Democratic Republic / Hans-Jürgen Brachmann // *Medieval Archaeology*. – Vol. 27. – 1983. – №1. – P. 89–106.
15. Porzeziński A. Wczesnosłowiańskie osadnictwo obszarów nadhawańskich / Antoni Porzeziński // *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28–29 IV 1980 r. / Pod redakcją Jerzego Strzelczyka*. – Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. – S. 208–216.
16. Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski. Cz. 2. Analiza, wnioski / Helena Zoll-Adamikowa. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979. – 315 s.
17. Łosiński W. Z dziejów obrzędowości pogrzebowej u północnego odłamu Słowian zachodnich w świetle nowszych badań / Władysław Łosiński // *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum* / red. H. Kóčka-Krenz, W. Łosiński. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 1998. – S. 473–483.
18. Kurnatowska Z. Główne kierunki rozwoju osadnictwa i kultury Słowian połabskich / Zofia Kurnatowska // *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28–29 IV 1980 r. / Pod redakcją Jerzego Strzelczyka*. – Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. – S. 51–62.

19. Dulinicz M. Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej: studium archeologiczne / Marek Dulinicz. – Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2001. – 323 s.
20. Muka E. Die Grenzen des sorbischen Sprachgebietes in alter Zeit / Ernst Muka // Archiv für slavische Philologie. – Bd. 26. – 1904. – S. 543–559.
21. Milewski T. Zachodnia granica pomorskiego obszaru językowego w wiekach średnich / Tadeusz Milewski // Slavia Occidentalis. – T. 10. – 1931. – S. 124–152, 456–457.
22. Lehr-Splawinski T. O narzeczach Słowian nadbałtyckich / Tadeusz Lehr-Splawiński. – Toruń: Wydawnictwa Instytutu Bałtyckiego, 1934. – 47 s.
23. Lehr-Splawiński T. Plemiona słowiańskie nad Łabą i Odrą w wiekach średnich / Tadeusz Lehr-Splawiński // Rozprawy i szkice z dziejów kultury słowian. – Warszawa: PAX, 1954. – S. 112–130.
24. Eichler E. Studien zur Frühgeschichte slawischer Mundarten zwischen Saale und Neisse / Ernst Eichler. – Berlin: Akademie-Verlag, 1965. – 330 s.
25. Jeżowa M. Dawne słowiańskie dialekty Meklemburgii w świetle nazw miejscowych i osobowych. Cz. 1: Fonetyka / Maria Jeżowa. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Wydawnictwo PAN, 1961. – 112 s.
26. Popowska-Taborska H. Dawne podziały językowe z germanizowanych terenów zachodniosłowiańskich / Hanna Popowska-Taborska // Z językowych dziejów Słowiańszczyzny. – Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2004. – S. 51–69.
27. Popowska-Taborska H. Połabszczyzna jako północno- zachodnia peryferia Słowiańszczyzny / Hanna Popowska-Taborska // Z językowych dziejów Słowiańszczyzny. – Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2004. – S. 91–106.
28. Popowska-Taborska H. Wczesne dzieje języków łużyckich w świetle leksyki / Hanna Popowska-Taborska // Z językowych dziejów Słowiańszczyzny. – Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2004. – S. 167–174.
29. Шустер-Шевц Г. Возникновение западнославянских языков из праславянского и особенности серболужицкого языкового развития / Гинц Шустер-Шевц // Вопросы языкознания. – 1983. – №2. – С. 33–50.
30. Schuster-Šewc H. Stanowisko języków łużyckich w świetle nowych osiągnięć dialektologii historycznej / Heinz Schuster-Šewc // Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica. – T. 12. – 1986. – S. 275–287.
31. Schuster-Šewc H. Das Sorbische – Genese und sprachlicher Status / Heinz Schuster-Šewc // Lětopis. Zeitschrift für sorbische Sprache, Geschichte und Kultur. – Bd. 60. – 2013. – №2. – S. 86–94.
32. Wehner D. Das Land Stodor: Eine Studie zu Struktur und Wandel der slawenzeitliche Siedlungsräume im Havelland und in der nördlichen Zauche / Donat Wehner. – Rahden: Verlag Marie Leidorf, 2012. – 446 s.
33. Brather S. Feldberger Keramik und frühe Slawen. Studien zur nordwestslawischen Keramik der Karolingerzeit / Sebastian Brather. – Bonn: Habelt, 1996. – 402 s.
34. Strzelczyk J. Rewizja dziejów Wieleń-Luciców / Jerzy Strzelczyk // Studia Historica Slavo-Germanica. – 1983. – T. 11. – S. 117–132.
35. Labuda G. Wytworzenie wspólnoty etnicznej i kulturalnej plemion Słowiańszczyzny połabskiej i jej przemiany w rozwoju dziejowym / Gerard Labuda // Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28–29 IV 1980 r. / Pod redakcją Jerzego Strzelczyka. – Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. – S. 7–24.
36. Henning J. Die Slawische Siedlungsraum und die ottonische Expansion östlich der Elbe: Ereignisgeschichte – Archäologie – Dendrochronologie / Joachim Henning // Europa im 10. Jahrhundert: Archäologie einer Aufbruchzeit. Kurzfassungen der Referate. – Frankfurt am Main: Druckzentrum der Johann Wolfgang Goethe-Universität, 2000. – S. 22–23.
37. Henning J. Ringwallburgen und Reiterkrieger. Zum Wandel der Militärstrategie im ostsächsisch-slawischen Raum an der Wende vom 9. zum 10. Jahrhundert / Joachim Henning // Military studies in medieval Europe – Papers of the «Medieval Europe Brugge 1997». Vol. 11 / ed. Guy De Boe, Frans Verhaeghe. – Zellik: Instituut voor het Archeologisch Patrimonium, 1997. – S. 21–31.
38. Henning J. Neues zum Tornower Typ: Keramische Formen und Formenspektren des Frühmittelalters im Licht dendrochronologischer Daten zum westslawischen Siedlungsraum // Slavonic countries in the Middle Ages. Profanum and sacrum / red. Z. Kurnatowska. – Poznań: Publishing house of the Poznań society for the advancement of the arts and sciences, 1998. – S. 392–408.
39. Domański G. Osadnictwo nad dolną Nysą Łużycką we wczesnym średniowieczu / Grzegorz Domański // Slavia Antiqua. – 1983. – T. 29. – S. 65–109.
40. Санчук Г. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян (VI–X вв.) / Г. Е. Санчук // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – Москва: Наука, 1982. – С. 195–211.
41. Piskorski J. Rozmieszczenie i zasięg osadnictwa Wkrzan w świetle źródeł pisanych, językowych i archeologicznych / Jan M. Piskorski // Materiały Zachodniopomorskie. – 1980. – T. 26. – S. 201–260.
42. Jöns H. The early phase of Slavic settlement on the south-western Baltic coastal area – current research in the area between the Bay of Kiel and the Oder River / Hauke Jöns, Michael Müller-Wille // Archaeologia Polona. – Vol. 48. – 2010 (2015). – P. 197–228.

43. *Annales Mettenses Priores / primum recognovit B. de Simson // Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi.* – Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1905. – 119 p.
44. Strzelczyk J. Połabszczyzna zapomniana. III: Drogowit, czyli z kim wojował Karol Wielki? / Jerzy Strzelczyk // *Przegląd Zachodniopomorski.* – T. 13 (42). – 1998. – Z. 4. – S. 9–32.
45. *Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Scholastici libri IV cum Continuationibus / Edidit Bruno Krusch // MGH. Scriptores rerum Merovingicarum.* – T. 2. – Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888. – P. 1–194.
46. Coblenz W. Zur Situation der archäologischen Slawenforschung in Sachsen / Werner Coblenz // *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder / red. Herbert Ludat.* – Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag, 1960. – S. 1–14.
47. Санчук Г. Формирование государственности и раннефеодальной народности у сорбов / Г. Е. Санчук // *Этносоциальная структура раннефеодальных славянских государств и народностей / ред. Г. Г. Литаврин.* – Москва: Наука, 1987. – С. 97–107.
48. Moździoch S. From a Tribe to a State / Sławomir Moździoch // *The Past Societies. Polish lands from the first evidence of human presence to the Early Middle Ages / ed. Maciej Trzeciecki.* – Vol. 5: 500-1000 AD. – Warszawa: Institute of Archaeology and Ethnology. Polish Academy of Sciences, 2016. – P. 123–167.
49. Brather S. Archäologie der westlichen Slawen: Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa / Sebastian Brather. – Berlin-New York: Walter de Gruyter, 2001. – 426 s.
50. Biermann F. Mittelslawische Vorburgsiedlungen (9./10. Jahrhundert) im nördlichen elbslawischen Gebiet – Gestalt und Funktion / Felix Biermann // *Burg–Vorburg–Suburbium. Zur Problematik der Nebenareale frühmittelalterlicher Zentren. Internationale Tagungen in Mikulčice VII / hrsg. I. Boháčova, L. Poláček.* – Brno: Archeologický ústav AV ČR, 2008. – S. 35–77.
51. Godłowski K. Pierwotne siedziby Słowian: wybór pism / Kazimierz Godłowski; pod red. Michała Parczewskiego. – Kraków: IA UJ, 2000. – 436 s.
52. Henning J. Germanen – Slawen – Deutsche: Neue Untersuchungen zum frühgeschichtlichen Siedlungswesen östlich der Elbe / Joachim Henning // *Prähistorisch Zeitschrift.* – Vol. 66. – 1991. – №1. – S. 119–133.
53. Kurnatowski S. Przemiany gospodarki żywnościowej Słowian połabskich / Stanisław Kurnatowski // *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28–29 IV 1980 r. / Pod redakcją Jerzego Strzelczyka.* – Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. – S. 63–93.
54. Popowska-Taborska H. O jednym z najstarszych podziałów dialektalnych północno-zachodniej Słowiańszczyzny / Hanna Popowska-Taborska // *Z językowych dziejów Słowiańszczyzny.* – Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2004. – S. 85–90.
55. Marciniak R. Ustrój polityczny związku obodryckiego do połowy XI wieku / Ryszard Marciniak // *Materiały Zachodniopomorskie.* – 1966. – T. 12. – S. 481–546.
56. Sułowski Z. Bethenici et Smeldingon. Przyczynek do krytyki Geografa Bawarskiego / Zygmunt Sułowski // *Studia Historica w 35-lecie pracy nauk. Henryka Łowmiańskiego.* – Warszawa: PWN, 1958. – S. 49–56.
57. Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności / Paweł Józef Szafarzyk / *Posłowiami opatrzyli Tadeusz Lewaszkiewicz i Jerzy Strzelczyk; tł. ze słow. H. N. Bońkowski.* – Poznań: Wyd. PTPN, 2003. – S. 660–733.
58. Łowmiański H. Początki Polski: z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e. / Henryk Łowmiański. – T. 3. – Warszawa: PWN, 1967. – 519 s.
59. Нидерле Л. Славянские древности / Любор Нидерле; пер. с чешск. Т. Ковалевой и М. Хозанова; ред. А. Л. Монгайт; предисловие П. Н. Третьякова. – Москва: Издательство иностранной литературы, 1956. – 450 с.
60. Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. / Wilhelm Bogusławski. – T. 2. – Poznań: Druk Dziennika Poznańskiego, 1889. – 997 s.
61. Nalepa J. Z problematyki Słowiańszczyzny plemiennej nad Łabą środkową i Hawelą — głównie w czasach Karola Wielkiego / Jerzy Nalepa // *Slavia Occidentalis.* – T. 55. – 1998. – S. 69–91.
62. Brüske W. Untersuchungen zur geschichte des Lutizenbundes. Deutsch-wendische Beziehungen des 10.–12. Jahrhunderts / Wolfgang Brüske. – Münster-Köln: Böhlau-verlag, 1955. – 256 s.
63. Тищенко К. Правда про походження української мови / Костянтин Тищенко // *Український тиждень.* – 2012. – № 39. – С. 22–64.
64. Fritze W. Beobachtung zu Entstehung und Wesen des Lutizenbundes / Wolfgang H. Fritze // *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands.* – Bd. 7. – 1958. – S. 1–38.
65. Tyszkiewicz L. Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich / Lech A. Tyszkiewicz // *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28–29 IV 1980 r. / Pod redakcją Jerzego Strzelczyka.* – Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. – S. 109–131.
66. Niederle L. Slovanské starožitnosti / Lubor Niederle. – Díl 3. Původ a počátky Slovanů západních. – Praha: Bursík & Kohout, 1919. – 259 s.

67. Havlík L. Slované v anglosaské chorografii Alfréda Velikého / Lubomir Havlík // *Vznik a počátky Slovanů (Origines et debut des Slaves)* / red. J. Eisner. – Díl 5. – Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd, 1964. – S. 53–85.
68. Moździoch S. Śląsk wczesnośredniowieczny w świetle badań archeologicznych i historycznych – *crambe bis cocta?* / Sławomir Moździoch // *Civitas Schinesghe cum pertinentiis* / red. Wojciech Chudziak. – Toruń: Wydawnictwo UMK, 2003. – S. 51–87.
69. Moździoch S. Społeczność plemienna Śląska w IX–X wieku / Sławomir Moździoch // *Śląsk około roku 1000: materiały z sesji naukowej we Wrocławiu, w dniach 14-15 maja 1999 roku* / red. nauk. Marta Młynarska-Kaletynowa, Edmund Małachowicz. – Wrocław: PAN, 2000. – S. 25–71.
70. Войтович Л. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н.е.: найдавніші князівства / Леонтій Войтович // *Галицько-волинські етюди*. – Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2011. – С. 10–46.
71. Войтович Л. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя / Леонтій Войтович // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)* – Вип. 4. – Київ, 2004. – С. 105–132.
72. Fokt K. Chorwacja północna – między rzeczywistością, hipotezą i legendą / Krzysztof Fokt // *Acta Archaeologica Carpathica*. – T. 38. – 2003. – S. 137–155.
73. *Annales qui dicuntur Einhardi* / post editorem G. H. Pertz; recognovit Fridericus Kurze // MGH. SS rer. Germ. – Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1895. – 204 p.
74. *Magistri Adam Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* / herausgegeben von Bernhard Schmeidler // MGH. SS rer. Germ. – Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1917. – 353 p.
75. Constantine Porphyrogenitus. *De administrando imperio* / Greek text edited by GY. Moravcsik; English translation by R. J. H. Jenkins // *Corpus fontium historiae Byzantinae*. – Vol. 1. – Washington, D. C., 1967. – 341 p.
76. Константин Багрянородный. *Об управлении империей* / ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. – Москва: Наука, 1991. – 498 с.
77. Strzelczyk J. Słowianie i Germanie w Niemczech środkowych we wczesnym średniowieczu / Jerzy Strzelczyk. – Poznań: UAM, 1976. – 302 s.
78. *Helmoldi presbyteri Bozoviensis Cronica Slavorum* / post Johannem M. Lappenberg iterum recognovit Bernhardus Schmeidler // MGH. SS rer. Germ. – Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1937. – 284 p.
79. *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych* / red. Gerard Labuda. – Poznań: Wydaw. PTPN: «Sorus», 1999. – 275 s.
80. *King Alfred's Orosius* / Edited by Henry Sweet, M. A. – Part 1. Old-English text and latin original. – London: N. Trübner & co., 1883. – 299 p.
81. *Chronicon Moissiacense* // MGH. SS. – T. 1 / ed. G. H. Pertz. – Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. – P. 280–313.
82. *Annales Fuldenses [sive Annales Regni Francorum Orientalis ab Einhardo, Ruodolfo, Meginhando, Fuldensibus Sehgenstadi, Fuldae, Mogontiaci conscriptum continuationibus ratisbonensi et altahensibus]* / post editionem G. H. Pertz; recognovit Fridericus Kurze // MGH. SS rer. Germ. – Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1891. – 153 p.
83. *Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii* (Опис градів і земель на північ від Дунаю) // Войтович Л. Галицько-волинські етюди / Леонтій Войтович. – Біла Церква: Вид. Пшонківський О.В., 2011. – С. 49–52.
84. *Widukindi monachi Corbeiensis rerum gestarum Saxonicarum libri tres* / post G. Waitz et K. A. Kehr; recognovit P. Hirsch // MGH. SS rer. Germ. – Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1935. – 195 p.
85. *Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon* / hrsg. von R. Holtzmann // MGH. SS rer. Germ. Nova series. – T. 9. – Berolini: Apud Weidmannos, 1935. – 631 p.
86. Widajewicz J. *Serbowie nadłabscy* / Józef Widajewicz. – Kraków: L. Anczyc i Sp., 1948. – 63 s.
87. Helbig H. *Die slawische Siedlung im sorbischen Gebiet* // *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder* / red. Herbert Ludat. – Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag, 1960. – S. 27–64.
88. Флоря Б. Формирование чешской раннефеодальной государственности и судьбы самосознания славянских племен Чешской долины / Б. Н. Флоря // *Формирование раннефеодальных славянских народностей* / ред. В. Д. Королюк и др. – Москва: Наука, 1981. – С. 97–130.
89. Майоров А. Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона / А. В. Майоров, отв. ред. А. Ю. Дворниченко. – Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2006. – 209 с.
90. Leciejewicz L. *Słowianie zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy* / Lech Leciejewicz. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1989. – 424 s.
91. Kurnatowscy Z. i S. *Rola szlaków komunikacyjnych w wykreowaniu i dalszym rozwoju wczesnopanstwowych ośrodków stołecznych* / Zofia i Stanisław Kurnatowscy // *Instantia est mater doctrinae. Księga jubileuszowa prof. dr hab. Władysława Filipowiaka* / red. E. Wilgocki. – Szczecin: «РЕСТО», 2001. – S. 93–100.
92. Ела Л. *Лужиця та лужицькі серби: загальні відомості* / Л. Ела, В. Чорний // *Лужицькі серби: посібник з народознавства* / За редакцією В. Моторного та Д. Шольце. – Львів; Будишин: Місіонер, 1997. – 266 с.

93. Diplomata Ottonis I. – №76 // Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. Diplomata // MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae. – T. 1. – Hannoverae, 1879–1884. – P. 156.
94. Wenzel W. Die slawischen Stammesnamen Neletici und Nudzici / Walter Wenzel // Lětopis. Zeitschrift für sorbische Sprache, Geschichte und Kultur. – T. 63. – 2016. – Hefte 1. – S. 69–74.
95. Sułowski Z. Sporne problemy dziejów związku Wieleń-Luciców / Zygmunt Sułowski // Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28–29 IV 1980 r. / Pod redakcją Jerzego Strzelczyka. – Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. – S. 155–165.
96. Bulín H. Počátky státu veletského / Hynek Bulín // Právněhistorické studie. – 1959. – T. 5. – S. 5–32.
97. Diplomata Ottonis I. – №105 // Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. Diplomata // MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae. – T. 1. – Hannoverae, 1879–1884. – P. 189.
98. Рудь М. Державотворчі процеси на Полаб'ї у IX–XII ст. / М. О. Рудь // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / гол. ред. В.М. Вашкевич. – Вип. 75. – 2013. – № 8. – С. 9–12.
99. Nalepa J. Wyprawa Franków na Wieleń w 789 r. / Jerzy Nalepa // Slavia Antiqua. – T. 4. – 1953. – S. 210–230.
100. Ludat H. An Elbe und Oder um das Jahr 1000. Skizzen zur Politik des Ottonenreiches und der slavischen Mächte in Mitteleuropa / Herbert Ludat. – Köln-Wien: Böhlau-Verlag, 1971. – 210 s.
101. Turasiewicz A. Dzieje polityczne Obodryców: od IX wieku do utraty niepodległości w latach 1160–1164 / Adam Turasiewicz. – Kraków: „Nomos”, 2004. – 311 s.
102. Ронин В. Государство и общество у полабских и поморских славян / В. К. Ронин, Б. Н. Флоря // Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне VI–XII вв.) – Москва: Наука, 1991. – С. 116–137.
103. Lozny L. Prestate Societies of the North Central European Plains, 600–900 CE / Ludomir R. Lozny. – New York: Springer, 2013. – 96 p.
104. Bulín H. Počátky česko-veletského přátelství. Dvě kapitoly z dějin vztahů západoslovanských v 10. století / Hynek Bulín // Vznik a počátky Slovanů (Origines et debuts des Slaves) / red. J. Eisner. – Díl 3. – Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd, 1960. – S. 39–62.